

Јовица Станковић

РАНИ ЕСЕЈ НИКОЛЕ МИЛОШЕВИЋА*

Место „Огледа из антропологије” у структури Антрополошких есеја

Књига Николе Милошевића *Антрополошки есеји* прва је његова значајна студија. За неке критичаре, склоне емфатичком начину изражавања, то је „култна књига” чувеног теоретичара књижевности.¹

У тој књизи, по много чему изузетној, он је сабрао есеје написане у дужем временском распону. Први есеј, посвећен Фјодору Михајловичу Достојевском, написан је 1957. године, а последњи, посвећен Гиставу Флоберу – 1963. године. У структури те књиге постоји један текст који се, по свом тону, издваја од осталих. То је текст „Оглед из антропологије”, који је аутор написао 1959. године. Имао је тада тридесет година и био је већ увелико изграђен као мислилац и теоретичар књижевности.

Тај текст један је од најстаријих у тој књизи и управо њему припада привилеговано место, као што то сам писац каже у свом теоријском осврту на есеје сабране у тој књизи.²

Оно по чему је тај оглед и данас незаобилазан јесте чињеница да у њему аутор уопште не говори о писцима о којима је раније све време расправљао (Достојевски, Ками, Толстој, Гончаров, Сервантес, Пруст, Флобер и други).

* Део из докторске дисертације, одбрањене 7. септембра 2016. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Иначе, реч је о првој докторској дисертацији посвећеној делу Николе Милошевића.

¹ Ратомир Дамјановић, *Романи Николе Милошевића*, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 2011, стр. 210.

² Никола Милошевић, *Антрополошки есеји*, Нолит, Београд, 1964, стр. 306. Сви цитати из *Антрополошких есеја* биће наведени према овом издању а у загради у тексту биће назначен број странице на којој се налази цитирано место или место на које се упућује.

Он пише тај оглед у првом лицу једнине, као своју прву исповест. Када се баци поглед на целокупно његово стваралаштво (у условном смислу те речи јер до данас, као што смо рекли, још нису објављена сва његова дела) које је трајало преко педесет година, може се извести закључак да „Оглед из антропологије” стоји на почетку посебне скупине Милошевићевих текстова коју можемо да подведемо под појам уметничке прозе, у правом смислу речи. Иначе, уредници листа *Књижевна реч* сковали су, како су сами рекли, за такву врсту текста условни термин „есејистичка проза”.³

Уметничка проза по обиму заузима скромно место у целокупним делима Николе Милошевића. Усудићемо се да направимо следеће приближно поређење: „Оглед из антропологије” написан је на двадесет страна. Цела књига *Антрополошки есеји* има три стотине двадесет страна. Лако је израчунати да тај оглед заузима шеснаести део те књиге. На плану целокупних дела Николе Милошевића, сличан однос, у погледу обима, постоји између те прозе и осталих његових књижевно-теоријских текстова.

Већ смо рекли да истраживаче његовог дела чека огроман посао прикупљања свега онога што је, осим књига, објавио: прикази, критике, предговори и интервјуи.

Познато је да је огромну већину својих књижевно-теоријских текстова Никола Милошевић написао као проницљив и поуздан тумач, без премца у савременој српској критичкој мисли. Да је то тако, сведочи и познато писмо које је Николи Милошевићу, нико други до Милош Црњански, упутио из Лондона, пре свог повратка у Србију. У том писму, чији се факсимил налази као прилог у књизи *Зиганица на ђеску*, објављеној 1978. године, велики писац га издваја као најбољег тумача његових романа.

Већ смо рекли да су, у поређењу са тим беспрекорно написаним текстовима, текстови који спадају у уметничку прозу Николе Милошевића не само сразмерно мањи него и веома мало познати.

За недовољну рецепцију његове уметничке прозе разлог можда треба тражити и у чињеници да је његов први роман *Deus absconditus* прошао незапажено, а да је следећа три романа написао у последњој деценији свог живота, у време када је био познат искључиво као тумач и теоретичар књижевности.

Ми, међутим, сматрамо да управо уметничка проза представља прави кључ за разумевање загонетне личности Николе Милошевића.

„Оглед из антропологије”, из временске перспективе, први је текст Николе Милошевића у коме је он смогао храбрости да јавно проговори о себи. Свакако да није случајно што га је уврстио у своју прву књи-

³ *Књижевна реч*, 12. април 1976, стр. 10.

гу *Антирройолошки есеји*. Оно што је извесно јесте да је у том есеју он самог себе, слично Марку Аурелију, изложио погледима других. У осталим есејима, већ смо рекли, подвргао је минуциозној анализи све оне писце који су за њега представљали велики интелектуални изазов и којима се и касније, у више наврата, озбиљно бавио. Унутрашњи покрив да себе стави у центар читаоачеве пажње натерао га је да се, седамнаест година касније изрази у другачијој форми и то се догодило 1976. године, када је у *Књижевној речи* објавио роман *Deus absconditus*. О том свом тексту, у коме такође доминира лична заменица *ја*, он никада више ништа није рекао.

Из сличних побуда, он је много касније написао и објавио још три романа, у којима такође доминира прво лице јединине, али се у њима писац вешто крије иза имена главног јунака који је у исти мах и приповедач. Главни јунак романа *Ниш михољског леџа* не наводи своје име већ надимак Филозоф⁴ и то је само два пута рекао. Главни јунак романа *Кушија од ораховоџ дрветџа* зове се Томислав Мајсторовић.⁵ Главни јунак последњег романа Николе Милошевића – *Сенке минулих љубави*, зове се Васа Лепојевић⁶ и његово име врло ретко се наводи у том роману. Никола Милошевић је одабрао измишљена имена за своје књижевне јунаке да би избегао замку аутобиографског тумачења књижевних ликова јер се одувек клонио било ког методолошког редуccionизма. Немогуће је утврдити који су делови сваког романа дословце преузети из грубе животне грађе, а који су вешто измишљени због потреба уметничког, тј. романескног жанра. Оно што је извесно јесте да је у сваки лик главног јунака аутор унео много елемената из сопственог животног искуства. Иако су њихова имена различита, оно што спаја све главне јунаке, тј. приповедаче његова три романа, јесте врло сличан, готово идентичан тон казивања.

За разлику од есеја и других књижевно-теоријских текстова, у којима су реченице исклесане као у мермеру, текстура његових романа веома подсећа на префињене и непоновљиве арабеске, што је био, без сумње, резултат пишчевих свесних намера.

⁴ Никола Милошевић, *Ниш михољског леџа*, ЛИО, Горњи Милановац, 2001, стр. 126. Сви цитати из романа *Ниш михољског леџа* биће наведени према овом издању а у загради у тексту биће назначен број странице на којој се налази цитирано место или место на које се упућује.

⁵ Никола Милошевић, *Кушија од ораховоџ дрветџа*, КОВ, Вршац, 2003, стр. 101.

⁶ Никола Милошевић, *Сенке минулих љубави*, Нова књига, Подгорица, 2005, стр. 40. Сви цитати из романа *Сенке минулих љубави* биће наведени према овом издању а у загради у тексту биће назначен број странице на којој се налази цитирано место или место на које се упућује.

Пре него што пређемо на анализу „Огледа из антропологије”, рећи ћемо да је, осим чланова редакције *Књижевне речи* који су први уочили везу између тог есеја и његовог романа *Deus absconditus*, Ратомир Дамјановић један од оних књижевних критичара који је указао на везу која постоји између тог есеја и тзв. трилогије Николе Милошевића (реч је о његовим романима *Нити михољског лета*, *Кушија од ораховоџ дрвешта* и *Сенке минулих љубави*). То своје запажање, он је изнео у једној јединој реченици, у већ поменутој студији о романима Николе Милошевића.⁷ Ми, међутим, стојимо на становишту да та веза треба да буде темељно осветљена јер је тај есеј много важнији него што се иначе мисли. Ако се пажљиво чита, а пажљиво читање је *conditio sine qua non* сваког озбиљног приступа некој теми, онда се већ у том тексту као у каквој жили куцавици могу открити психолошке црте Николе Милошевића које ће га, по принципу индивидуалне, то јест појединачне нужности о којој говори у роману *Сенке минулих љубави* (43), пратити до краја његовог релативно дугог живота.

„Оглед из антропологије”

После ових напомена које су, чини се, биле неопходне, прећи ћемо на анализу самог есеја.

Ниједан мото није случајно изабран, па ни мото који стоји на почетку овог огледа. Ратомир Дамјановић у својој књизи тврди да је тај мото преузет из *Књиџе Пройоведникове*.⁸ Када смо прочитали ту књигу која, иначе, спада у девтероканонске (другостепене) књиге *Светиоџ Писма* и која се приписује цару Соломону, нисмо наишли на такав стих. На такав стих нисмо наишли ни у књизи *Премудрости Соломонове*. Реч је, свакако, о ненамерном превиду аутора књиге *Романи Николе Милошевића*. Поменути мото указује на преживљену муку и на неопходност да се она заборави. Писац прижељкује да се те муке сећа „као воде која протече” (218).

Разоткривање сојствене личности

Почетак огледа одише смиреним тоном. Аутор каже да му, од пре извесног времена, од како је топло, често пада на памет нешто што се догодило између њега и једне девојке (218). Познато је колико је Никола Милошевић држао до прецизности исказа. Непрестано је указивао на

⁷ Ратомир Дамјановић, нав. дело, стр. 14.

⁸ Исто.

несумњиву недовољност језичких формулација када је потребно да се што тачније одреди комплексност животних појава, те је стога и сам непрестано брусио своју мисао. Зато и не чуди што је основао посебну филозофску дисциплину коју је назвао *Филозофија диференције*, то јест *Диференцијална филозофија*.

У средишту сваке његове анализе налазе се и многа психолошка питања. Он сам много пута указао је на неке, наизглед, неважне изразе. Полазећи од таквог његовог става, задржаћемо се на прилошкој одредби *од њре извесног времена* која се налази на почетку његовог огледа. Та прилошка одредба занимљива је и због тога што упућује на изванредан период преиспитивања, после кога је наступило стање смирености, у коме је он и одлучио да напише свој оглед. Временски декор у коме радња почиње да се одвија упућује на имплицитну атмосферу светлости која се, иако то писац не каже јасно, везује за лето. Иако је контекст другачији, као да је већ ту наговештен, тј. приметан роман *Нити мињолског лета*, написан читавих четрдесет година касније. Прилог *шойло* такође упућује на лето, када је светлост и иначе најприсутнија у свакодневном животу.

После тог увода, писац у наслову следећег дела огледа који гласи „Успомена која ми се враћа, понекад, када је лето” (218), прецизно одређује о ком годишњем добу је реч. Сећа се да је њихов први састанак био у неком парку и да су седели на клупи „једном када је било јако топло” (218). Занимљиво је да на првој страни свог огледа Никола Милошевић два пута користи прилог *шойло*. Место радње је парк. Било да је реч о Београду, као у роману *Deus absconditus*, или пак о Стразбуру, као у роману *Сенке минулих љубави*, парк је место које је писац, опет не случајно, изабрао више пута као простор за радњу својих романа. То је јавна површина где је присуство светлости, такође, веома јако.

Током даљег приповедања, аутор све време размишља о начину на који ће ту девојку приволети да дође у његову собу. Он не крије да жели да спава са њом али каже да је у начину на који је пристала „било премало недвосмислене чулности” (219). У њеном одговору он је осетио неку моралну супериорност. Њој и није било нарочито стало до тога као њему. Та девојка стекла је психолошку надмоћ зато што је показала да унапред зна шта он жели да ради.

Већ у следећој реченици он уноси извесну ограду, тврдећи да можда и није било тако. За себе каже да је преосетљив и да често види „и оно чега у стварима нема” (219). У том признању сазнајемо за једну особину која битно сенчи његов душевни лик. На овом месту он не говори похвално о преосетљивости. Према преосетљивости Никола Милошевић ће заузети помирљив и благонаклон став тек када буде одлучио да на крају књиге, у некој врсти ретроспективе, изрекне не-

пристрасно мишљење о најдубљим мотивима за бављење не било каквим, већ конкретним антрополошким темама (306, 309).

После признања о преосетљивости, аутор наставља да разоткрива сопствену личност. Он каже да се мало шта задржало у његовој свести од њиховог боравка у његовој соби. Оно чега се сећа јесте специфичан укус пољубаца. На том месту он износи претпоставку да је тај укус био у најнепосреднијој вези са њеним тенем. „Имала је кожу меку на један дечји начин.” (219)

Помињање њеног тена и опис њене коже указују посредно на приповедачеву осетљивост према светлосним ефектима. По нама, то је једна од оних ствари које ни сам писац није био свестан у довољној мери. Ту своју тврдњу покушаћемо да докажемо када будемо анализирали друге његове текстове. После њене изјаве да се боји зачећа, он је остао инхибиран, иако је „било јасно да је уз минимално инсистирање” (219) могао да постигне оно што је хтео. Ово је, по нашем мишљењу, важан исповедни тренутак јер говори о ауторовој одлуци да одустане од првобитне намере да са том девојком оствари полни контакт. О његовом особеном душевном склопу говори и његово признање да чезне да оно што бива око њега „не прелази интензитет најтиших покрета” (220). Њену изјаву о зачећу дочекао је са извесним олакшањем јер је имао изговор да не предузима више ништа (220).

У даљој самоанализи он каже да је један други разлог много више утицао на изазивање његове инхибиције. Много пре него што је та девојка дошла у његов стан, он је желео да се то не догоди. Свестан да је то у противречности са оним што је био његов основни циљ, он закључује, опет у исповедном тону, да је противречност у њему самом (220). Мало даље, признаје да су сујета и сексуални нагон у њему прилично јаки (220). Признање о јачини сопственог сексуалног нагона једно је од важних признања у овом есеју и свакако говори о пишчевој храбрости да у једном изразито тоталитарном времену какво је било време када је писао свој есеј, а то је крај педесетих и почетак шездесетих година XX века, говори о нечему о чему би се тада мало ко усудио да говори. У готово свим каснијим исповедним текстовима он ће још отвореније, мада не и бестидно, говорити о својим сексуалним искуствима.

Једна од његових основних намера била је да, у нимало пријатном поступку вивисекције своје личности, дође до истине о своме ја, знајући да такав подухват изнова потврђује увек актуелну Паскалову мисао да је људско ја мрско. Ту мисао он је сам, и иначе, много пута цитирао. И сам сличан аутору *Забележака из подземља*, подесио је структуру свог есеја, и касније својих романа, „једној тенденцији детронизујућег типа” (297).

Оно што је занимљиво јесте да он у својим романима врло ретко употребљава реч *грех*. У посвети за роман *Нийи михољског лета* написао је да тај роман посвећује својој жени и сину „свих својих сагрешења ради” (4). Еуфемистична реч *сагрешење*, иако је само једанпут употребљена, упућује ипак на пишчеву свест о кључној улози савести.

Позиција свезнајућег приповедача, карактеристична за француске реалисте XIX века, никада није била блиска Николи Милошевићу. Његов књижевни поступак сасвим је другачији. Он често самог себе демантује и по томе спада у изразито модерне ствараоце. Не напуштајући исповедни тон, аутор изводи општи закључак о себи и каже да се његова жудња за тишином „сукобљава са тежњама које су јој у извесном смислу супротне” (220). Опис њеног боравка у његовој соби он завршава признањем да више ништа није предузимао. До сексуалног односа између њих двоје није дошло јер је преовладала његова „неуротична жудња за уобичајеним стањем неактивности” (221).

Психолошки портрет Николе Милошевића

Психолошки портрет Николе Милошевића успешно је скициран већ на првим странама тог огледа. Преосетљивост, противречност у самом себи, склоност ка контемплативности, непрестано враћање на полазну тачку, само су неке од његових особина које ће га трајно везати за меланхоличну визију света. Он сам сматрао је да је то доминантна црта његовог душевног склопа. Ту црту, као што смо и рекли у уводном делу нашег рада, истицали су скоро сви књижевни критичари који су се бавили његовим делом.

Пошто је те вечери она требало да отпутује, испратио ју је до трамвајске станице. Успут, испричала му је неке појединости из свог приватног живота о којима ће он касније често размишљати. Оно што је од ње чуо никако се није слагало са оним што је о њој био рекао један његов пријатељ. Сећао се и неких ранијих сусрета са њом, од којих му је најупечатљивији био сусрет „испод стубова неке цркве” (222). То вече имало је у себи некакву драж. На крају описа, он каже: „Било је тихо.” (222) Прилог *тихо*, употребљен два пута на првој страни есеја, и овде битно сенчи смисао исказа. Видећемо касније да ће се аутор, на крају есеја, поново вратити на тај исти опис. Лични утисци о њој све време сукобљавали су се са причом о њеном лаком моралу. Док су чекали трамвај, седели су неко време у једном парку. Слика парка, за разлику од оне на почетку есеја, у којој доминира јака светлост, овога пута у његовом сећању врло је неодређена и меша се са неком сликом новијег датума.

Вечерњи час у коме се одвија њихов разговор у парку, по свему битно је другачији од атмосфере с почетка есеја, такође везане за парк. Тај час наговестио је да су њихови „односи на путу да узму један мање поетичан правац” (222). Касније, „када је лето већ било на измаку” (222), она је долазила да га тражи али је он, пошто је сматрао да је аутентична комуникација између њих двоје немогућа, одбио да јој се јави. Последњи пут видели су се „неко време после тога у јесен” (222).

Скептицизам и оштор према сопственим закључцима

У овом есеју Никола Милошевић је радњу везао за три временска тренутка: лето, сам крај лета и јесен. У каснијим делима исповедног карактера, он ниједном неће одступити од те тријаде – само ће је у ствари варирати. „Оглед из антропологије” налази се и у том смислу у основи његове уметничке прозе.

И после тог разговора, он је поредио оно што је од ње чуо са оним што о њој други кажу. Све га је навело на закључак да је та девојка била „прилично лицемерна” (225). Од тада није је видео више никад.

Следећи пасуси есеја посвећени су одговорима на питања која је самом себи у више махова поставио. Опседало га је питање да ли је та девојка лицемерна и да ли се уопште стидела због тога. Питао се, такође, да ли је она лагала зато што ју је било стид да призна истину о својим љубавним искуствима. Ни на једно питање није нашао одговор јер каже: „Признајем да то не могу да знам.” (227)

У одељку „Где су корени мог скептицизма?” он се бави разлозима због којих је дошао до тог закључка о карактеру те девојке. За закључак да се не може продрети у истински смисао нечијег понашања, он каже „да је у основи сетан” (227). Затим признаје да све што је сетно на њега делује „на помало горак а истовремено и угодан начин” (227). Свестан да је „проблем врло стар” (227), он се изнова пита да ли је до скептичних закључака дошао зато што су га на то навели одређени аргументи или зато што су ти закључци одговарали његовој „склоности за меланхолију” (227). Ни овога пута он не може да да прави одговор. На крају одељка, он каже да је садашња слика тог сећања природна слика процеса сазнавања. За ту природну слику каже да ју је заменио „једном вештачком и једнобојном скицом” (230) зато што је то годило његовој „склоности за меланхолију” (230).

На истој страни, у одељку „шта хоћу да утврдим пишући о овој успомени”, он каже да су се са променом његовог односа према тој девојци мењали и његови закључци о њеном карактеру. Сумња да је био обманут, навела га је да према њој задржи „један став врло близак ан-

типатији” (230). Касније, његови закључци опет су се променили али овога пута у корист његове меланхолије (230).

Опсесивно признавање склоности према меланхолији допринело је томе да су скоро сви критичари који су се бавили делом Николе Милошевића ту склоност такође истицали као његову доминантну психичку црту. Настављајући самоанализу, он у истом одељку каже да у њему постоји један емоционални фактор који се коси са меланхолијом. Он стално живи у страху да није довољно објективан и тај страх доводи у везу са, већ поменутиим, „неуротичним стањем своје личности” (231).

У следећем одељку који се зове „Некакав отпор” он увиђа како се у њему „појављује отпор против сопствених закључака” (232).

Занимљиво је да на овом месту, где говори о томе како сматра да су његови судови у суштини неистинити, он сам, у недостатку боље формулације, користи израз „негде у дубини душе” (232) и ставља га под наводнике. То је, иначе, једино место у том есеју где је употребио ту реч. Кључни хришћански термини *душа*, *грех*, *васкрсење* и други, појављују се ретко у целокупној уметничкој прози Николе Милошевића али то никако не значи да се они у њој имплицитно не садрже или да се оповргавају.

У последњем пасусу овог одељка аутор, опет са циљем самоунижења сопствене личности, каже да у њему делује некакав чинилац који га, иако пригушено и недовољно јасно, ипак опомиње да оно што он о нечему мисли није истина. (233)

Претпоследњи одељак „шта би требало да знам о функцији отпора” написан је са циљем да пронађе неку чврсту тачку у тој успомени, „нешто у шта се не може сумњати” (233). Та чврста тачка је истина о његовом понашању. Он каже да је можда чак и до те истине о себи дошао једино због тога што му је она „пружала већу сатисфакцију него одговарајућа лаж” (234). По њему, на први поглед не би се могло рећи какву би он сатисфакцију имао од тога што је признао „неке за сујету сваког човека веома непријатне ствари” (234). Та сатисфакција састоји се из његовог уживања у сопственој непристрасности. Његовој сујети годи што је он „у стању да говори о нечему о чему би неко други, врло вероватно, ћутао” (234). Настављајући да развија своју тврдњу, он каже да разголићавање такве врсте већ само по себи доноси извесно задовољство. Оно је „помало горко али је зато, ипак, неко задовољство” (234). Оно је једини и најдубљи разлог за његову отвореност када је реч о тој успомени. Он није ни издалека увек био способан да се тако отворено суочи са истином о том сећању. Штавише, дуго се понашао „као да та истина, строго узев и не постоји” (234). До тог мукотрпног сазнања дошао је јер је постао свестан да у њему делу-

је неки фактор који не само што није средство за причињавање непријатности него је „усмерен у правцу тражења истине” (235). На путу који је прешао, повремено је одбијао да се суочи са истином о себи. У међувремену, његово понашање се, ипак, унеколико изменило. Сада може знатно мирније да прими сазнање о ономе што му се тада дешавало са том девојком. Његов отпор победио је „једино захваљујући томе што су ослабиле оне силе” (235) против којих је морао да се бори.

На почетку огледа он је написао да му се дешавало да га, кад акција достигне кулминацију, обузме жеља за неактивношћу – али не увек (220, 221). Настојећи да се још више разголити, то јест унизи, он каже да „то, међутим, није истина” (235). Та жеља га је обузимала кад год је акција достигала врхунац, то јест увек. Из истих побуда, он каже да се извесно устручавање, карактеристично за њега, огледа у неким изразима, нпр. „истина о мојој успомени”, и да такви изрази његово писање понекад чине „помало натегнутим” (235). Да није постао свестан функције отпора, извесно је да га сатисфакција коју има од отвореног признавања неких ствари не би, сама по себи, довела до истине. На овом месту Никола Милошевић каже загонетним тоном да би се рекло да је тиме најзад остварио циљ који је желео да постигне анализирањем те успомене. Одмах затим, додаје: „Наравно уколико је то стварно био мој циљ” (236). Та реченица баца сенку на све претходне констатације јер делује противречно и неочекивано. Без ње слика о духовном трагању Николе Милошевића била би непотпуна, а наши закључци непрецизни. Она сведочи о томе да ток мисли Николе Милошевића није ишао увек узлазном линијом, у духовном смислу те речи. Она, у ствари, илуструје тврдњу Радована Биговића да је Никола Милошевић био мученик мисли. Ми смо склонили да поменути реченицу припишемо ауторовој несигурности и сумњи у моћ сопствене вере. Једна од потврда за такву нашу тврдњу јесте једно место у *Антирройолошким есејима*. Реч је о есеју „Дон Кихот и нихилизам” у коме Никола Милошевић каже да Сервантес озбиљно верује у постојање ђавола – „један од двају стубова хришћанске митологије” (143). Први стуб су чуда светаца. Свако ко познаје хришћанску веру зна да је синтагма „хришћанска митологија” у основи неодржива и погрешна јер у хришћанству нема митова. Видећемо касније да ће управо тема чуда бити једна од главних тема у његовом роману *Кушија од ораховоџ дрвешта*.

После реченице за коју смо рекли да делује збуњујуће, писац наставља филозофско – исповедну анализу самог себе. Он се осврће на своју сујету за коју каже да јој ласка да себе приказује као „личност коју ништа не може спречити у откривању извесних истина” (235). Ово је други и последњи пут како он у овом есеју употребљава реч *сујетша*.

Извесно је да, после непристрасне анализе, о својој сујети говори другачије него први пут. Сујета овде добија продуктивни смисао.

У завршном осврту на своју анализу, он каже да она није ништа мање срачуната и на изазивање „оне помало непријатне сатисфакције коју доноси свако разголићавање” (235). Та сатисфакција – у исти мах и пријатна и непријатна, усмерена је, макар и хипотетички, на један несумњиви „терапеутски ефекат” (235).

Претпоследњи одељак писац такође завршава на помало необичан начин. Он тврди да, када се све узме у обзир, интелектуалистички назив „Оглед из антропологије” може да „добије ироничан призив” (237). У иронији на сопствени рачун не треба видети нешто што противречи пишевом сазнању о суштини сопственог понашања. Напротив, и овде је реч о његовој насушној потреби да о себи говори са, свесно изабране, позиције самоунижења. У једном идеолошки изразито обојеном времену, какво је било време настанка „Огледа из антропологије”, било је незамисливо да се неко јавно декларише као хришћанин. Иако Никола Милошевић не користи у овом есеју реч *исповести*, скоро цео есеј носи снажан печат управо те речи без које је хришћанска вера незамислива. Ту своју тврдњу покушаћемо да докажемо и у каснијим анализама.

Пишев сѣав према меланхоличном наговештају

Последњи одељак есеја носи назив „Меланхолични наговештај”. Испод назива писац наводи исти мото који стоји и на почетку целог огледа. Реч је о муци коју ће онај који ју је доживео заборавити и које ће се сећати „као воде која протече” (237). Одељак почиње навођењем још једног разлога без кога тај оглед највероватније не би ни био написан. Пада у очи да је реч *оглед* овде стављена под наводнике, што треба протумачити ауторовим самоироничним ставом о коме смо већ говорили. Одређујући прецизније тај појам, он каже да је то нешто што се налази на извесним сликама. Одмах затим, он даје опис двеју слика. Прву је видео доста давно. У средишњем делу називу се „изобличене сеоске куће, замрзнуте у огромној, прозачној кугли месечеве светлости. Сваки предмет оставља утисак неке необјашњиве слеђености” (237). По нашем мишљењу, та слика чији се аутор и назив не помињу, симболично представља кључ за разумевање меланхолије Николе Милошевића. Он је скоро целог живота носио тешко бреме меланхолије те стога не чуди што је о њој веома често писао. Та *необјашњива слеђеност* свих предмета оличава душевно стање самог аутора, кога он, слично лабуду у чувеном Малармеовом сонету, не може да

се ослободи. *Огромна, прозрачна кугла месечеве светлости*, баш због мистериозног присуства светлости, представља тајну за самог аутора коју ће покушавати да одгонетне много пута. Опис загонетне слике завршава се реченицом „Све је потпуно утишано и празно” (237). Ра-томир Дамјановић у својој књизи о романима Николе Милошевића, тврди да су две слике у „Огледу из антрополиогije” и две слике у роману *Ниш михољског лета* потпуно исте. Ако се те слике упореде, уочава се битна разлика јер се, како ћемо касније видети, у *Ниши михољског лета* не помиње слика сеоског пејзажа која *оставља утисак неке необјашњиве слеђености*.

Одмах затим, писац прелази на опис друге слике. Прилог *ојет* указује на меланхолију која је његова опсесивна душевна црта. На тој слици оцртава се „огромна зграда са читавим низом једноличних отвора који се у перспективи губе, сасвим пусти” (237). Та зграда баца сенку на средину улице на којој се једино види белчасти, једва тек мутно назначени обрис „једне девојчице која тера обруч” (237). По нашем мишљењу, зграда која баца сенку на средину улице такође је симболична представа Милошевићеве меланхолије. Белчасти обрис те девојчице, иако *једва тек мушћено назначен*, упућује на тајну светлости која је Николу Милошевића опседала до краја живота.

У већ поменутом роману *Ниш михољског лета*, написаном четрдесет година касније, приповедач поново говори о тој истој слици (9). Занимљиво је да у том роману он не наводи назив слике већ само име сликара. Реч је о слици чији је аутор Ђорђо де Кирико, италијански метафизички сликар (1888–1978) – један од најоригиналнијих сликара XX века.

Завршавајући опис друге слике, писац каже: „Иначе је тихо” (*Антрополошки есеји*, 237). Крај описа прве и крај описа друге слике, значењски су врло слични. Сва три прилога *утишано*, *празно* и *тихо* јасно упућују на потврду пишчевог исповедног тона јер је за себе раније већ рекао да уопште чезне да оно што бива око њега „не прелази интензитет најтиших покрета” (220). Описи двеју слика у првом Милошевићевом исповедном тексту спадају у смисаоно најважније јер се у њима, као у каквој жижи, откривају његове доминантне психичке црте. Због тога, ако пођемо од, раније поменуте, дефиниције читања Жана Русеа – једног од најзначајнијих представника француске књижевне критике у XX веку, по којој је увек реч о глобалном читању неког дела, можемо да кажемо да „Оглед из антропологије” представља исходно место у уметничкој прози Николе Милошевића.

Две слике, о којима смо управо говорили, представљају два значењски битна елемента, на која нико ко се бавио романима Николе Милошевића није обратио потребну пажњу. Према меланхолији и сам аутор имао је амбивалентан однос. У „Осврту на антрополошке есеје”, о ко-

ме ћемо тек говорити, он о њој говори из једне посебне визууре. Он чак сматра да је, захваљујући њој, постао пријемчив за неке појаве, за које већина људи иначе не показује никакав интерес. Много година касније, Никола Милошевић је у свом тексту, такође исповедног карактера, „Скица за мој поглед на свет”⁹ написао да је веома дуго осећао њену тежину и да је тек у позним годинама живота тај притисак ослабио.

Тајанствено присуство још једног наговештаја

Одмах затим, аутор каже да се меланхолични наговештај може дочарати и помоћу речи. У некој књизи нашао је следећу мисао: „Свако сањарење траје колико сенка ласте” (*Антрополошки есеји*, 238). Иако поменуте речи имају другачији смисао у контексту те књиге, он их је довео у везу са меланхоличним наговештајем. Тумачећи даље тај исти доживљај, он каже да је реч о некој скоро апсолутној тишини која је прожета осећањем извесне сетне изгубљености. Да би био још јаснији, он каже да томе треба додати и утисак нечег неодређеног, „нечег што постоји али што се само слуги” (238), нечег што је такође некакав наговештај. Оно што је необично јесте да на овом месту Никола Милошевић застаје јер није у стању да одреди природу тог наговештаја. Иако је ово место једно од најтежих у целом огледу, покушаћемо да га протумачимо. Ако пажљиво читамо пишчеве речи, установићемо да он, у ствари, говори о два наговештаја. Први наговештај је меланхоличан али оно што треба уочити јесте да се иза њега скрива још један наговештај – метафизички, у чију природу Никола Милошевић није, ни тада ни знатно касније, могао да продре. То „друго, тајанствено и неухватљиво значење” (239) које он, мало касније помиње, повезано је, по нашем мишљењу, са ванпросторном и ванвременском природом светлости због које цео тај наговештај „и добија посебну драж” (239). Ако се то има у виду, онда постаје јасно због чега је Бекетова тврдња о загонетном постојању светлости увек актуелна и инспиративна.

Никола Милошевић све време остаје у сфери тумачења тог првог наговештаја. Продубљујући његову спознају, он говори о својој чежњи „за једном неуротичном непокретношћу” (238). Свестан истине о својој неурози, он каже да добро зна да је тај доживљај „само специфичан облик извесног психичког недостатка” (238) и да у његовом препуштању том доживљају „треба видети пре свега један морбидан симптом” (238). Овај део есеја један је од оних који најбоље илустрирају опсесивни карактер меланхолије Николе Милошевића.

⁹ Никола Милошевић, *Истина и илузија*, Стилос, Нови Сад, 2001, стр.

Последња три пасуса „Огледа из антропологије” заокружују пишчево бављење темом меланхолије. Стих који се налази на самом почетку есеја као мото, протумачен је на самом крају и тиме је начело кохеренције, до кога је Никола Милошевић толико држао, остварено и на микро плану. Тај стих изабран је зато што га слика протеклих вода привлачи „не толико својом адекватношћу колико својом дискретном меланхолијом” (239). Он каже да има обичај да себе замишља како пред вече пролази „једном одређеном улицом понављајући стих о протеклим водама” (239). Док пролази том улицом, он осећа угодну сету. Каже да се човек, пошто има доста света, не осећа превише сам и да бука изгледа као да долази издалека. Добија се утисак „као да ништа не може да поремети наш мир” (239). По његовом мишљењу, „та тешко ухватљива и можда само у тај сумрак, у тој улици, остварена синтеза” (239, 240) изазива његову носталгију за нечим неодређеним. Осим што понавља да је угодна, он додаје и да је та носталгија „слаткаста” (240).

На овом месту, он наводи још једну своју особину – страх од спољњег света који и изазива ту носталгију. Да је „Оглед из антропологије” у самој основи његових романа, показује не само опис улице док пада мрак (сличан опис среће се често у романима *Куиџија од ораховоџ дрвешта* и *Сенке минулих љубави*), него и тумачење носталгије јер се цело једно поглавље у роману *Ниш михољскоџ леџа* зове управо тако – „Носталгија за бесконачним” (87).

У претпоследњем пасусу свог „Огледа из антропологије” Никола Милошевић каже да га та носталгија опомиње да има још нешто што би желео да каже о том осећању. Одмах затим он каже: „Само не могу тачно да одредим шта.” (240) То што жели да каже везано је свакако „за оно вече поред цркве” (240) али осим што признаје да је то вече „било праћено неком сличном сетом” (240), он додаје да ништа више о томе не може да каже. Та кратка реченица, у којој поново оживљава успомену на девојку са којом је доживео необично љубавно искуство, може да остави утисак неважног детаља преко кога читалац брзо и незаинтересовано прелази, слично пишчевој тврдњи да се људи понашају „као да је смрт неки неосновани шапат” (305). То признање, изречено на самом крају „Огледа из антропологије”, једно је од најважнијих и најзанимљивијих у целом есеју, јер се њиме, свесно и несвесно, уводи проблем оног другог наговештаја којим ћемо се све време бавити.

Никола Милошевић је у многим својим књигама говорио о цркви, нпр. *Православље и демократија*, која је, иако врло кратка, незаобилазна када је реч о његовом поимању феномена цркве. Ми сматрамо да је признање у вези са црквом којим се завршава „Оглед из антропологије” вишеструко важно јер је аутор њиме наговестио своје ба-

вљење религијским темама. О тим темама он ће, опет у исповедном тону, нашироко и надугачко говорити у роману *Deus absconditus* и у следећим романима који скупа представљају огледало његовог психичког живота. Хронолошки, једно од његових најранијих и најважнијих искустава је оно из Стразбура о коме говори у свом последњем роману – *Сенке минулих љубави*. Ту је реч о његовом доживљају стразбуршке катедрале који је несумњиво позитиван (26 и даље). У том истом роману, појављује се лик католичког свештеника Жана који је описан са много љубави (144). Занимљиво је да је, много касније, у књизи *Полиитички сјоменар* у изразито негативном и ироничном контексту поменуо тадашњег папу Јована Павла II.¹⁰ Тај негативан став објашњава се дубљим сагледавањем проблема папства и католицизма до кога је дошао, као што смо рекли у зрелим годинама живота. Ауторово бављење филозофско-религијским темама представља кључ за разумевање не само меланхолије него и за разумевање носталгије о којој је говорио на крају „Огледа из антропологије”.

Претпоследња реченица огледа гласи: „Било је тихо” (240). О прилогу *тихо* већ смо говорили. Значење тог прилога на крају есеја много је јаче него на самом почетку и указује на једну особину Николе Милошевића о којој ћемо касније говорити.

Последња реченица есеја гласи: „Понекад, и оно се враћа” (240). Реч је о томе да се аутор, у извесним тренуцима, поново сећа те вечери и да, у ствари, још није у стању да се ослободи тешког бремена меланхолије. Слика вечери која ће се опсесивно понављати у његовим романима, нарочито у *Кућији од ораховоџ дрвешта*, везана је увек за варијације меланхоличног наговештаја који моћно заклања онај други наговештај који смо запазили и који смо дефинисали као метафизички, у антрополошком значењу те речи. Оно што је несумњиво јесте да та два наговештаја стоје у динамичном односу и зато ћемо се тим односом све време и бавити.

Теоријски осврт самог аутора на Антрополошке есеје

За разумевање „Огледа из антропологије” и осталих антрополошких есеја важан је торијски осврт самог аутора на своје текстове који се налази на крају књиге. Он у њему говори о закључцима до којих је дошао, при чему за њих скромно каже: „уколико имају неку вредност” (305). Осврт је такође написан у првом лицу јединине али је исповедни тон другачији од тона „Огледа из антропологије”. У њему нема оног меланхо-

¹⁰ Никола Милошевић, *Полиитички сјоменар*, Информатика, Београд, 2006, стр. 39.

личног призвука због мноштва личних недостатака. У наставку, аутор цитира једног писца који каже: „Људи се понашају као да је смрт неки неосновани шапат” (305). Иако он не каже о ком писцу је реч, извесно је да је порука тог цитата, који смо раније већ навели, изворно хришћанска. Све хришћанске догме везане су за смрт као онтолошку чињеницу јер од те чињенице полазе и на њу се непрестано враћају.

Никола Милошевић проблему смрти не приступа са становишта догме. Он о смрти размишља на другачији начин. Настављајући тумачење тог цитата, он каже да када неко почне да се понаша другачије, то може да укаже на недостатак одбрамбеног механизма и на недовољну душевну стабилност али да то, истовремено, указује „да је тај неко постао отворен за извесне истине које се обично превиђају” (306). Овакав његов закључак изведен је после дугих размишљања о суштинским проблемима људског постојања и одише смиреношћу. У „Огледу из антропологије” он је за себе већ рекао да је психички лабилан и да та особина означава извесну једностраност и несумњиви недостатак. Овде пак Никола Милошевић смирено закључује да је, захваљујући таквом душевном склопу, постао отворен за поједине антрополошки значајне феномене. Непристрасност овог закључка уопште не одише меланхолијом. Та непристрасност остварена је као резултат долажења до јасне свести о значајним истинама и пружа свом аутору несумњиво духовно задовољство.

На истој страни, осврћући се на аналитички ред својих есеја, Никола Милошевић такође самосвесно закључује да „треба разликовати геометријски ред којим се неко мишљење излаже од реда којим се у пракси до тог мишљења дошло” (306). То, другим речима, значи да *Антрополошки есеји* извиру из јединствене и непоновљиве искуствене подлоге. Тиме је аутор још више указао на значај свог „Огледа из антропологије” јер он представља кључ не само за аналитичку него и за антрополошку оријентацију његовог духа.

*Значај „Огледа из антропологије”
за настанак уметничке прозе Николе Милошевића*

За нашу даљу анализу метафизичког смисла светлости у уметничкој прози Николе Милошевића биће важно да одредимо због чега је „Оглед из антропологије” изворишно место, о чему смо већ говорили. Читајући тај оглед, видели смо да сам писац, као морбидне, наводи следеће своје особине: преосетљивост, противречност у себи самом, изражену сујету, јак сексуални нагон, психичку лабилност коју поистовећује са неурозом, устручавање, иронију на сопствени рачун, страх од спољ-

њег света и неуротичну непокретност. Сви ти недостаци уклапају се у слику меланхоличног наговештаја коју ће он опсесивно варирати у свим потоњим исповедним текстовима. Због доминације меланхоличног наговештаја, чега је Никола Милошевић био све време свестан, такав наговештај назваћемо наговештај од овога света. Пада у очи да писац, ни ту ни иначе, уопште не говори о својим врлинама. Са становишта хришћанских врлина, навешћемо скромност. Она се очитује већ у поменутом теоријском осврту на *Антрополошке есеје* када је рекао да није сигуран да имају извесну вредност (305).

Читајући његов „Оглед из антропологије”, учили смо другу, много важнију, врлину. Реч је о смирењу, не у неком изразито високом степу али свакако – смирењу. Та особина, које он није био свестан, огледа се у чињеници да се, после извесног времена, упустио у „блага и утишана размишљања о сети коју изазива ово сећање” (239). Епитет *утишан* такође је у вези са прилогом *тихо*, о коме смо већ говорили. Да је био довољно смирен, говори и чињеница да није, иако је могао, остварио сексуални контакт с том девојком. О смирењу сведочи и његова тежња ка разголићавању. „Желео сам исто тако да динамички осветлим свој сопствени однос према непријатним сазнањима.” (291) Употреба глагола *осветли* такође је сиптоматична. Да није био у *дубини душе* смирен, он не би ни написао свој „Оглед из антропологије”, а написао га је када се „знатно мирније” (235) суочио са самим собом. Зато је и постигао несумњив лични терапеутски ефекат.

Та врлина стоји у основи оног другог – метафизичког наговештаја кога, такође, дуго није био свестан. Такав наговештај, тајанствен и за њега самог, назваћемо наговештај оностраног, тј. наговештај вечности. Он је, видећемо касније, скоро увек у сенци првог, који је доминантан, и због тога је тај наговештај мање приметан. Већ смо рекли да између та два наговештаја, зато што се често јављају једновремено, постоји динамичан и сложен однос. Они су међусобно супротстављени, између њих постоји прикривени сукоб и зато ћемо на то указивати када будемо подвргли анализи његове друге исповедне текстове. Од свести о томе који од та два наговештаја односи превагу, зависи и духовна оријентација Николе Милошевића према стварима од овога света, тј. према оностраном – вечности. Зато што није био довољно свестан да у њему „постоји један потиснут и непризнат глас” (233), он се, на крају „Теоријског осврта на *Антрополошке есеје*”, бирајући између две мудрости – оосветске, тј. мудрости овога света и оне друге „која цвета у тами” (307) и „која вечито уздише: све је таштина” (307), определио за прву, а не за другу. Са становишта наше теме, видећемо како се одвијао његов избор у каснијим годинама његовог живота.

„Оглед из антропологије” суштински је важан и због тога што се у њему, по пишевом избору, појављују два важна временска тренутка. Први је везан за вече, за сутон када је видљивост слаба (239) и када у њему навире меланхолични наговештај који га преплављује. То је доживљај сетне изгубљености (238). Други је везан за лето на измаку – михољско лето које се, осим за октобар, може односити и на месец новембар, о коме је сам аутор у једном другом тексту оставио следећи запис: „Писано године 2006., месеца новембра, последњих дана једног неуобичајено дугог михољског лета”.¹¹ Тај тренутак везан је за „један фактор такође емоционалне природе који се коси са меланхолијом” (231). Реч је о доживљају апсолутне тишине (238), нечему што постоји али се само слути. Никола Милошевић ће у својим каснијим романима варирати та два временска тренутка.

Можемо се запитати зашто је он уопште написао тај оглед који, на изванредан начин, одударе од свих осталих, не само у тој књизи, него и иначе.

Сматрамо да га је написао из најдубље личне потребе да упозна себе и протумачи свој однос са другима. Због тога цео есеј одише високим степеном преиспитивања сопствене савести. То преиспитивање, пак, стоји у најтежњој вези са трагањем за смислом сопственог постојања који га је, на овај или онај начин, опседао целог живота. Једино тиме може се, по нашем мишљењу, и објаснити зашто је Никола Милошевић тај текст – један од најличнијих које је написао, уврстио у прву своју велику књигу којој је дао интелектуалистички назив *Антропологијски есеји*. То је, по нашем мишљењу, био његов *primum mobile*.

¹¹ Никола Милошевић, *Политички споменар*, стр. 70.